

Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı

HOCA AHMET YESEVÎ'NİN HİKMETLERİNDEKİ OĞUZ TÜRKÇESİ UNSURLARI

Zeki KAYMAZ*

ÖZET

Hoca Ahmet Yesevî'nin Hikmetleri incelendiğinde Oğuz Türkçesi'ne ait unsurların olduğu gözlemlenir. Bu unsurlar Oğuzca kelimeler ve Oğuzca ses ve şekil özellikleri olarak iki bölümde değerlendirilebilir.

Anahtar kelimeler: Hoca Ahmet Yesevî, Hikmetler, Oğuzca

Hikmet tarzının kurucusu olan Hoca Ahmet Yesevî, günümüze kadar gelen etkiyle bütün Türk dünyasının en büyük simasıdır. Eldeki Divân-ı Hikmet nüshalarında bulunan hikmetlerin dilinin Hoca Ahmet Yesevî'nin dilini yansıtmadığı kesindir. Hikmetlere zamanla mahallî dil özellikleri katılmış, bu yüzden mevcut Divân-ı Hikmet yazmalarına dayanarak Hoca Ahmet Yesevî'nin dili hakkında kesin sonuçlara varmak oldukça güçleşmiştir.

Bu durumu göz önünde bulunduran M. Fuat Köprülü, Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lügâti't-Türk'te verdiği bilgilere dayanarak X. ve XI. yüzyıllarda Orta Asya'nın Kaşgar ve Seyhun sahasının dil bakımından durumunu açıkladıktan sonra, Ahmet Yesevî'nin İsficap'ta doğduğunu ve bu bölgelerin Argu beldeleri sayıldığını belirterek, Ahmet Yesevî'nin de Argu Türklerinden olduğunu anlatacağını söyler. Köprülü Ahmet Yesevî'nin dili ile ilgili olarak şu sonuca varır: "Arguların lehçesi, Hakâniye Türklerinin lehçesiyle aynı lisanî daireye sokulabilmesi sebebiyle, Hoca Ahmet Yesevî'nin ana dilinin herhalde Oğuz lehçesi olmadığı muhakkaktır."¹ Fuat

* Doç. Dr.; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

¹ Köprülü, M. Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ank. 1976, s. 140-143.

Köprülü'ye göre hikmetler dil bakımından Kutadgu Bilig dairesine girmekte, yani Doğu Türkçesi mahsulü olarak kabul edilmektedir.

Ahmet Caferoğlu, Ahmet Yesevî'nin dilinin öteden beri Türk dili tarihiyle uğraşanların dikkatini çektiğini ve birbirinden farklı görüşler sürüldüğünü belirterek, önce F. Korş'un hiçbir araştırmaya gerek duymadan bu dili Çağatay edebî dili çevresine soktuğunu, Vambéry'nin de Yesevî'nin kendi Hokanlı hemşerilerine ve Kırgızlara İslam tasavvufunu tanıtmak isteğiyle hikmetlerini halis Hokant şivesiyle yazdığı görüşünde olduğunu, Şeyh Süleyman Efendi'nin ise sözlüğüne Ahmet Yesevî'den örnekler koyarak onu Çağatay dili içerisinde kabul ettiğini ancak bunların doğrulanabilmesi için özel karşılaştırmalar yapılması gerektiğini söyler. Ahmet Caferoğlu, Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinin dilini Müşterek Orta Asya yazı dili dairesine dahil etmektedir.²

Kemal Eraslan, hikmetlerde görülen dilin Çağatay veya Özbek edebî dili olamayacağı kesindir demektedir ve Ahmet Yesevî'nin hikmetlerde kullandığı edebî dili Müşterek Orta Asya yazı diline dahil etmenin veya Doğu Türkçesi yazı dili olarak kabul etmenin en doğrusu olacağını belirtir. Bu sözleriyle birlikte Eraslan yine de ihtiyatla XI. veya XII. yüzyıla ait bir hikmet mecmuası elde edinceye kadar kesin bir hüküm vermenin mümkün olamayacağını söyler.³

Anlaşılabacağı üzere araştırmacılar Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetlerde kullandığı edebî dilin Doğu Türkçesi olduğu konusunda birleşmektedir.

Biz hikmetlerde Oğuz Türkçesi özelliklerinin bulunduğunu söylemek ve bu unsurların hikmetlerin Batı Türkçesinin hüküm sürdüğü bölgelerde daha kolay anlaşılmasında ortak bir nokta olduğunu belirtmek istiyoruz.

İncelemede Kemal Eraslan'ın⁴ (E) ve Hayati Bice'nin⁵ (B) eserlerini kullandık. Her iki yayında da Çağatay Türkçesinin genel özellikleri hakimdir.

I. Oğuzca Kelimeler

Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetlerindeki şu kelimeler Oğuz Türkçesine aittir: **aḥşam** "akşam", **dî** "de-, söyle-", **dik** "gibi", **har-** "yorul-", **hürk-** "ürk-, kork-, çekin-", **oḥşa-** "benze-", **oḥşaş** "benzer", **ol-** "ol-", **uçmaḥ** "cennet", **yaḥşı** "iyi, güzel", **yaḥşılık** "güzellik, iyilik"

II. Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri

-A : Eski Türkçe -GA'dan gelen -A gelecek-istek kipi Oğuz Türkçesi özelliği olarak hikmetlerde geçmektedir:

Hâcemen dep laf urma uşbu dünyâ bî-pâyân
Bilemen dep aytma sen köngüldeki çirkini. **B. 71/4**

Atmış birde şermendemen günâhımdın
Eyâ dōstlar küp korkamen ilahımdın. **B. 7/12**

Allah sahî lutfın körüp hayrân kalkıl
Köremen dep fena bolup keldim muna. **B. 14/12**

² Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*, C. II, İst. 1964, s. 85.

³ Eraslan, Kemal. *Ahmed-i Yesevî, Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ank. 1983, s. 45-46.

⁴ Eraslan, Kemal, *a.g.e.*

⁵ Bice, Hayati. *Hoca Ahmet Yesevî, Divân-ı Hikmet*, Ank. 1993.

Uçmañ kirem cevlan kılam ne hûrlarga nazar kılam
Anı munı minne kılam minge sin ok kirek sin. E. LXI/9
Yunus Emre'de bu şekilde ilgili şöyle bir örnek de şöyledir:

Şeyhüm görem baş indürem el kavşuram karşı turam
Kendümi direm divşürem dost iline göndermege. **Divan, 329/3**

-Ar+am: Hikmetlerde geniş zaman I. teklik şahıs biçimi **-Ar+min** şeklindedir. Bunun yanı sıra Batı Türkçesinin, özellikle Azerî kolunun **-Ar+am** biçimi de görülür..

Ukbâ haberin eşitip dünyânı salıb keterem
Tüşdüm erenler bahriğe dünyânı salıb keterem. **B. 70/1**

Bu kullanışla ilgili bir örnek yine Yunus Emre'de şöyle geçmektedir:

Bugün cihâna geldüm uş giderem
Sanasın bir eve kondum konakvam. **Divan, 203/6**

-A bil-: Hikmetlerde iktidarî fiil **-A al-** biçimindedir:

Yüz ming günâh sâdır boldı bile'Imeding
Tevbe kılıp dergâhıga kelelmeding
Hikmet kılıp yahşı dua alalmading
Yazuklardin seni ne dep suva kılun. **B. 139/3**

Doğu Türkçesi için asıl olan bu yapının yanında Oğuz Türkçesinden alınmış **-A bil-** yapısı da görülmektedir:

Yüz kişi (hem) kilse tuta bilmes idi
İki kişi tutup anı hem bağladı. E. XXV/5

Her kişi körse cemâling dünyâ işin berbat eter
Keçe kündüz tına bilmez Hüdâyımı yâd eter. **B. 116/1**

-An: Hikmetlerde **-GAn** sıfat fiil eki yerine bir yerde bu ekin Oğuz Türkçesi şekli olan **-An** kullanılmıştır:

Yalğan derviş kayda barsa zevk u da'vâ
'Âdil pâdşâh tâ'atların Őisyâ kılur. E. XXX/14

Aytken sözi rahmani körseng yüzi nurani
Kafirlerni kıranı şir-i Hüda alidür. **LXIX/2**

t-/d-: Kelime başındaki **t-/d-** konusunda Doğu Türkçesi **t-**'den yanadır:

Allah tise bî-şek yarur içi taş
Köymek yanmak 'âşıklarga bâzî bolgay. E. XXXVI/10

t- yerine **d-**'li örnekler Oğuz Türkçesinden gelen özelliklerdendir:

Allah deben yardım kopsa âlem küyer
Hâs bendem dep Rahmân igen yalguz süyer. **B. 20/7**

Gurbet tegdi Mustafâ dek erenlerge
 Otuz üç ming sahâbe hem yârânlarga. **B. 16/3**
 Rivayetler bitildi halın anı bilmedi
 Mansur dik evliyanı koydılar darga asıp. **E. LXIII/7**

Tarîkatda ten cânın terk itmeki tecrîddür
 Terk itmeyin ten cânın tecrîd boldum dimesün. **E. LXII/6**

Yaz u kışın bülbül deyin vâle bolup
 Sayra kılıb şahdın şahga konar döstlar. **B. 87/2**

-DUK: Bu sıfat fiil eki de Oğuz Türkçesi özelliği olarak bir örnekte görülmektedir:

Eyâ döstlar kulag salıng ayduğumga
 Ne sebepdin atmış üçde kirdim yerge. **E. II/1**

+I: Hikmetlerde asıl yükleme hali eki **+nI** şeklindedir:

Eyâ döstlar hiç bilmedim men yolumnı
 Saâdetka bağlamadım men belimni
 Mâsivâdın hiç yığmadım men tilimni
 Nâdânlığım meni rûsvâ kılır irmiş. **B. 109/5**

Hikmetlerde bu ekin yanında Oğuz Türkçesi özelliği olan **+I** yükleme hali eki de kullanılmaktadır:

Özini şeyh sanur külbârı hali
 Yigirme bişke yıtmey anı sâlı. **E. LXII/28**

Neler kelse körmek kerek ol Hüdâdın
 Yüsufını ayırdılar ol Kenân'dın. **B.16/2**

'Âşıklıkını da'vâ kılıp yörel'medim
 Nefsdin kiçip min emrini kıla'lmadım. **E. XIX/10**

'İşk bâbını Hâkk yüzige vâ eylese
 Hâs 'ışkını köngül içre câ eylese. **E. XX/5**

Ol dirahıtı meyvesini tatkan kullar
 Dünyasını âhiretka satkan kullar. **E. XXIX/7**

Yoldan azgan gümrâhlarnı yolga başla
 Bir nazarda dillerini safâ kıldım. **E. XIII/6**

İ- Hikmetlerde **i-** cevherî fiili genel özellik olarak **ir-** biçimindedir:

'İşk otunı pinhân tutup asrar irdim
 Cân köydürüp yürek bağrım kebâb itti. **E. XXXIX/1**

Çın 'aşıklar kiçken irmiş cânın taşlap
Edhem-sıfat berhem urup mâlın taşlap. E. XXXIX /13

Bu örneklerin yanı sıra i- biçimi Batı Türkçesinin bir özelliğidir:

Uşbu cân bizler bilen bir nice yıllar bar idi
Hâkk ta'âlâ hükmi birlen 'azm itedür döstlarım. E. LXX/4

Keşki men dâim sening yadın birle bolgay idim
Bakışing yüzming mingdek bendeni azâd eter. B. 116/3

Atası atı 'Abdullah ikendür
Anadın toğmayın ölgen ikendür. E. XLIII/7

Yığlamaknı her âdemge birgen kanı
Yığlamağlığ âsân imes bağır kanı. E. XXX/25

h-: Halaç Türkçesi aslı ünlü uzunluklarının düzenli bir şekilde korunduğu Oğuz lehçesidir. Bununla birlikte bu Oğuz lehçesinde eski kelime başı **p-**'ler **h-**'li olarak korunur: **hâz-** "az-", **harkân** "yorgun" < **har-**, **hirk-** "ürk-". Hikmetlerde bulunan kelime başındaki **h'**li örnekler Oğuzca olarak değerlendirilebilir.⁶

Nefs ü hevâ tuğyan kıldı harıp kaldım
Bî-dem olup yer astığa kirdim muna. B. 13/9

Sûretleri sûfi-nakş kıyâmetdin korkmaslar
Fısk ü fücûr hâsılı günâhlardın hürkmesler. E. XII/7

h-'siz kelimelere örnek:

Riyâzette arıp azıp açıp katsam
Döstlar Hâcem meni benden degey mokin.? B. 63/5

k>h: Karahanlı Türkçesinde başlayan, ancak tamamlanmamış olan bu ses değişikliği Batı Türkçesinin Azerî sahasında genelleşmiştir. Hikmetlerde bu değişikliğin örneklerine rastlamaktayız:

Hudâyığa garîpler bilgilügdür
Garîpni ırte aşam sorgülügdür. E. LXIII/35

Köngil mülkin tutmuş olşar zulmet tûni
Menlik içre peydâ bolur mâ u meni. B. 30/5

Şah Mansûr'nı ene-l Hakkı bicâ emes
Yolnı tabkan bizge olşas gümrâh emes. B. 11/10

Kul Hâce er bolmasang ölgen yaşsı
Kızıl yüzüing kara yerde solgan yaşsı

⁶ Gülsevin, Güner. "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", Kardeş Ağızlar, Türk Lehçe ve Şi-veleri Dergisi, S: 7, Temmuz-Ağustos-Eylül 1988, s. 14.

Tufram-sıfat yer atıda bolgan yalşı
Zâtı uluğ Hâcem sığınıp keldim sanga. **B. 6/12**

Uçmal kirem cevlan kılâm ne hûrlarga nazar kılâm
Anı munı min ne kılâm minge sıh ok kirek sin. **E. LXI/9**

-mAdIn: Eski Türkçenin **-mAtI**, **-mAdIn**, **-mAyU** ve **-mAyIn** zarf fiillerinden **-mAyIn** ve **-mAy** zarf fiillerini umumîleştirilmesi Çağatay Türkçesinin önemli özelliklerinden birini teşkil eder.⁷ Hikmetlerde **-mAyIn** şekli esas olup birkaç örnekte Batı Türkçesinin etkisiyle **-mAdIn** şekli de görülmektedir:

Cemâ'atke barmayın terk-i namaz kılğanlar
Şeytân birle bir yirde derk-i esfelde kördüm. **E. LIX/8**

Tarikatnı bilmedin hakikatga kirmedin
Pir buyruğın tutmadın 'özri köptür Hâce Ahmed. **E. LII/4**

Yunus Emre'den bir örnek:

Şeddât yaptı uçmağın girmedin aldı canını
Bir dem aman virmedi yidi iklim duta ana. **Divan, 11/2**

-mİş: XI.-XIV. Yüzyıl Orta Sıya Türkçesi metinlerinde umumî olan bu sıfat-fiil eki Çağatay Türkçesinde çok az bulunur.⁸ Çağatay Türkçesi metinlerinde sıfat-fiil eki görevi **-GAN** ekinin üzerine yüklenirken, Oğuz Türkçesinde ise **-mİş** eki yaygınlaştı. Bu sebeple hikmetlerdeki **-mİş**'li örnekleri Oğuz Türkçesinin etkisi olarak düşünebiliriz:

Yaman işim kalmışlarım hazır bolsa
Ne yüz birle Hazretige bargum muna. **B. 26/7**

Ger tilâvet kılmışımda bu kelâmullahnı
Sehv ü isyân u hatâlar mendin ölse afv kıl. **B. 31/1**

Zâkirleri cem bolup tüzilmişde
Zikr ü semâdın tosunu kurulmuşda
Boyn ukbâ dünyâsıdın unılmışda
Köngil kuşu Hazret taba uçtı bolgay. **B. 58/2**

-n- (Zamir n'si) : Hikmetlerde belirgin bir özellik olarak zamir **n'si** kullanılmamaktadır. Çağatayca için de aynı durum geçerlidir:

Ma 'rifetning bûstânda cânıng birgen
Muhabetning meydânında baş oynagan. **E. XXVIII/3**

Ancak Oğuz Türkçesinin etkisiyle pek çok örnekte zamir **n'si** kullanılmıştır:

Resûlga vahiy kildi başımdın tâcm aldı

⁷ Karaağaç, Günay. Lutfi Divanı, Giriş-Metin-Dizin, Tıpkıbasım, Ank. 1997, s. XXXIX.

⁸ Eckmann, Janos. Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İst. 1988, s. 107.

Koptı hâdimlik kıldı dervişler sohbetinde. E: LIV/7

Şeriatning bostanıda cevlân kıldım
 Tarikatning gülzarında seyrân kıldım
 Hakikatdın kanay tutub tayran kıldım
 Marifetning eşiğini açtım dōstlar. B. 19/9
 Zerri 'ışk kimge tüşse nâlân kılır
 Kōz yaşını akuzuban 'umman kılır. E. XXXVI/5

Kimler üçün giryân kıldı közlerini
 Ümmet üçün biryân kıldı özlerini
 Ümmet bolsang angla uşbu sözlerini
 Kimler üçün keldi Resûl bildingiz mi? B. 38/2

Ol- : Hikmetlerde Çağatay Türkçesinin genel özelliklerinden biri olan **bol-** yardımcı fiili kullanılmıştır. Ancak Oğuz Türkçesinin özelliklerinden olan **ol-** yardımcı fiili örnekleri de bulunmaktadır:

Tufram **olup** yerde yatsang kâfir **bolmas**
 Nefsi ölgen hur u gilman kuçar dostlar. B. 78/17

Otkâ köydüm candın toydum hayrân **boldum**
 Bu neçük ot küymey yanmay biryân **oldum**. B. 86/5

-UbAn: Hikmetlerde Oğuz Türkçesine has olan **-UbAn** şekli görülür:

Kırk üçümde Haknı izlep nâle kıldım
 Kōz yaşımını akkuzuban jâle kıldım.

Âhir zaman ümmetleri dünyâ fâni bilmesler
 Ketkenleri körüben andın ibret almaslar. B. 18

Ten ü cânın köydürüben şevk ihrakı
 İçdin köyüp yakılıban hem kül salur. E. XXVI/4

Yürek bağrım cuş uruban kaynab taştı
 Bu hâl birle yığlab duâ kılay senge. B. 27

Bir kamçıldın zâr yığlaban feryâd kıldı
 Ata Ahmed yiştürüben koydı dostlar. E. XXV/6

Yunus Emre'den bir örnekte **-UbAn** eki :

Giderem 'aklum başımdın şaşuban
 Yanaram 'ışkun odına düşüben. Divan, 244/1

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Bice, Hayati. Hoca Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet, Ank. 1993.
- 2- Caferoğlu, Ahmet. Türk Dili Tarihi, C. II, İst. 1964.

- 3- Eckmann, Janos. Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İst. 1988.
- 4- Eraslan, Kemal. Ahmed-i Yesevî, Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler, Ank. 1983.
- 5- Gülsevin, Gürer. "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", Kardeş Ağızlar, Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi, S: 7, Temmuz-Ağustos-Eylül 1988.
- 6- Karaağaç, Günay. Lutfi Divanı, Giriş-Metin-Dizin, Tıpkıbasım, Ank. 1997.
- 7- Korkmaz, Zeynep, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", Bilimsel Bildiriler 1972, Ank. 1975, s. 433-446.
- 8- Köprülü, M. Fuat. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ank. 1976
- 9- Tatçı. Mustafa. Yunus Emre Divanı, Tenkitli Metin, Ank. 1990